

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

se postulatą, o kalbant apie vidinę būsimo Lietuvos tvarką akcentuotas lenkiškosios civilizacijos integracinis vaidmuo¹⁰.

Žydų politinio spektro plačiau neaptarsime. Jų politinės ir visuomeninės organizacijos savo veiklos arealu paprastai laikė visą imperiją. Tiesa, reikia pasakyti, kad žydų sėslumo zonos egzistavimas sąlygojo didelę jų koncentraciją buvusiose LDK žemėse, kur, kaip ir sostinėse, dažnai įsikurdavo įvairių žydų organizacijų centrai. 1905 m. revoliucijos metu, ypač rinkimų į I Valstybės Dūmą laikotarpiu, dominavo Sąjunga už lygias žydų teises Rusijos imperijoje, kurios pirmasis suvažiavimas 1905 m. kovo mėnesį kaip tik ir įvyko Vilniuje. Jos programoje buvo užfiksuotas ne tik žydų pilietinių bei politinių, bet ir tautinių, t. y. kultūrinių, teisių įgyvendinimas¹¹.

Bendrais bruožais apžvelgę lietuviškų ir Lietuvos politinių jėgų orientaciją galime konstatuoti, kad jos ne tik kad siekė atstovauti skirtingoms visuomenės dalims, kas yra lyg ir savaime suprantama, bet ir Lietuvą įsivaizdavo skirtingose ribose. Akivaizdu, kad įvairios politinės jėgos turėjo skirtingai suvokti ir įkurto ar atkurto universiteto tikslus.

Mūsų manymu, atsižvelgiant į politines tendencijas Lietuvoje 1905 m. revoliucijos metu bei tautinį-kultūrinį reikalaujamo universiteto pobūdį, galima įžvelgti keturias Vilniaus universiteto atkūrimo ar sukūrimo koncepcijas: *lietuviškasis universitetas*, *lenkiškasis universitetas*, *Lietuvos universitetas* ir *rusiškasis universitetas*.

Lietuviškasis universitetas

Pirmiausia trumpai aptarsime argumentus, kuriais lietuviai grindė universiteto reikalingumą Vilniuje. Beje, kaip tik universitetui, o ne kokiam nors kitam aukštosios mokyklos tipui dažniausiai buvo atiduodama pirmenybė. 1905 m. revoliucijos metu vėl kaip ir XIX a. pabaigoje bei pirmaisiais šio amžiaus metais tvirtinama, kad, įsteigus aukštąją mokyklą Vilniuje, susitelktų nemažos lietuviško jaunimo pajėgos ir tai pagausintų lietuviškos inteligentijos gretas, nes tie, kurie mokslus išaina svetur, dažnai užmiršta Lietuvos reikalus¹².

¹⁰ D. Staliūnas, Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais, op. cit., p. 172–192.

¹¹ С. М. Дубнов, *Новейшая история еврейского народа*, т. 3: 1881–1914, Берлин, 1923, с. 390; idem, *Книга жизни. Воспоминания и размышления. Материалы для истории моего времени*, т. 2: 1903–1922, Рига, 1935, с. 24–24.

¹² V. Karuža [J. Jasaitis], Universiteto Vilniuje reikia, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 85; Pranas [P. Klimaitis], Mokslas ir apšvietimas – tai žmonių gerovė, *ibid.*, Nr. 247.

Tačiau dabar jau atsiranda ir naujų akcentų. Universiteto atkūrimas suvokiamas ir kaip reprezentacinis veiksmas. Antai aptariant „Liuoso universiteto“ klausimą (jį nagrinėsime vėliau) „Vilniaus žiniose“ rašoma, kad tokio universiteto įsteigimas Vilniuje „iš politiško atžvilgio parodys visiems, kad Lietuvos gyventojai yra seniai politiškai subrendę <...>“¹³ Taip pat akcentuojama ekonominė tokios institucijos nauda: „Iš ekonomiško atžvilgio toks universitetas irgi turi ne menkesnės vertės svarbumą“¹⁴.

Vilniaus universiteto atkūrimo ar sukūrimo reikalavimas tapo sudėtine daugelio lietuvių peticijų dalimi. Universiteto atkūrimo reikalavimą savo steigiamajame suvažiavime 1905 m. liepos 30 d. suformulavo nelegali Lietuvos mokytojų sąjunga¹⁵. Toks reikalavimas sutinkamas ir Panevėžio realinės mokyklos mokinių 1905 m. gegužės 2 d. peticijoje VŠA globėjui, Lietuvos socialdemokratinio jaunimo atsišaukime¹⁶, Rygos lietuvių prašyme carui¹⁷, daugelyje valstiečių peticijų¹⁸ ir kituose dokumentuose. Toks reikalavimas formuluotas ir lietuvių partijų programose¹⁹.

Esmingiausias lūžis, įvykęs revoliucijos metu, yra *lietuviškojo (tautinio) universiteto* idėjos suformulavimas. Teigta, kad lietuvių tauta jau „nubudo“, todėl jai, kaip ir kitoms tautoms, reikia savo tautiško universiteto²⁰.

1905 m. tautinės revoliucijos kulminacija buvo Lietuvių suvažiavimas, vykęs Vilniuje 1905 m. lapkričio 22–23 d. Dar iki Seimo, 1905 m. lapkričio pradžioje, jo iniciatoriai parengė memorandumą Ministrų tarybos pirmininkui S. Vittei, kuriame taip pat minimas reikalavimas įsteigti Vilniaus universitetą: „Lietuviai reikalauja neapmokamo, visuotino ir priverstino jų prigimta kalba mokymo; įsteigimo ganėtino skaitliaus pradedamųjų, vidutinių ir aukštesniųjų mokyklų (Vilniaus universiteto) angštai sujungtų, idant galima būtų iš prade-

¹³ K. P. [?], Vilniaus universitetas, *ibid.*, 1906, Nr. 8.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti, *op. cit.*, p. 139.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Rygos Lietuvių prašymas, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 74.

¹⁸ A. Tyla, *1905 m. revoliucija Lietuvos kaime*, Vilnius, 1968, p. 122.

¹⁹ Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai, parengė R. Miknys ir E. Motieka, *LAIS*, t. 1..., p. 194; Lietuvos demokratų partijos programa (1906 m.), *LAIS*, t. 10..., p. 204.

²⁰ B. V. [A. Rucevičius], Rupinkimės įsteigti universitetą Vilniuje, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 157.

damųjų į augštesnius laipsniškai įstoti, o lygiai ir tiesos liuosai kiekvienam tokias mokyklas steigti“²¹. Didžiajame Vilniaus Seime Lietuvos mokyklų problemos svarstytos ketvirtame posėdyje. Motiekos tvirtinimu, tai buvo vienas iš nedaugelio klausimų, kuriuo dalyvavusiųjų nuomonės sutapo²². Tiesa, universiteto ar kitos aukštosios mokyklos klausimas atskirai Seime nenagrinėtas.

Iš tiesų pirmiausia reikėjo rūpintis žemesniosios grandies lietuviškų mokyklų steigimu. Jau pačioje 1905 m. pradžioje „Vilniaus žinios“ pranešė, kad lietuviai rengiasi kreiptis į valdžią, kad ši leistų Vilniuje steigti bent vieną lietuvišką mokyklą²³. Nuo pradinių lietuviškų mokyklų Vilniuje siūlė pradėti ir studentas Zigmas Žemaitis²⁴. Jis taip pat siūlė, kad lietuviško universiteto klausimą galutinai išspręstų Antrasis Lietuvių Suvažiavimas, kuris turėtų susirinkti 1906 m. pavasarį²⁵.

Lietuvių mokslo draugija (toliau – LMD) turėjo rengti dirvą universitetui. Ji rūpinosi ne tik mokslo tiriamuoju darbu, bet ir švietimu. LMD, pavyzdžiui, organizavo vadovėlių konkursą. Universiteto nebuvimą Vilniuje, tiesa, jau vėlesniais metais, draugija bandė kompensuoti viešų kursų organizavimu²⁶. Tačiau nei LMD visuotinių susirinkimų, nei valdybos posėdžių protokoluose per visą Rusijos valdymo laikotarpį neminima, kad buvo svarstytas universiteto ar kitokios aukštosios mokyklos steigimo klausimas, nors visiškai tokios galimybės atmesti nederėtų. LMD valdybos posėdžių protokoluose galėjo būti ne viskas fiksuojama. Kita vertus, LMD vienijo praktiškai visą aktyvesnę lietuvių inteligentiją. Todėl kai XX a. pradžioje buvo svarstomas Vilniaus universiteto ar kitos aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo klausimas, savo nuomonę išreiškėdavo ir LMD nariai, nors ir ne kaip draugijos atstovai. O pati LMD negalėjo šio klausimo kelti dar ir todėl, kad nedisponavo tam reikalingomis lėšomis.

²¹ Lietuvių memorandumas Rusijos Ministrų Tarybos pirmininkui grafui S. J. Vittei (1905 m. lapkritis), parengė E. Motieka, *LAIS*, t. 3..., p. 349.

²² *LAIS*, t. 11: E. Motieka, *Didysis Vilniaus Seimas...*, p. 174.

²³ Atbalsiai, *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 7.

²⁴ Z. Žemaitis, *Prie Vilniaus universiteto*, *ibid.*, 1906, Nr. 23.

²⁵ *Idem*, *Dar prie Vilniaus universiteto*, *ibid.*, Nr. 45.

²⁶ 1909 m. liepos 15 d. LMD valdybos posėdžio protokolas, *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Rankraščių skyrius* (toliau – *LLTI RS*), f. 22, b. 2, p. 68.

Lenkiškasis universitetas

Nekyla jokių abejonių, kad ir Lietuvos lenkai siekė *lenkiškojo (tautiško) universiteto* įsteigimo. Taip lenkų švietimu besirūpinančios draugijos „Oświata“ įstatuose buvo punktas, teigiantis, kad draugija užsiims įvairių tipų vidurinių bei aukštųjų mokyklų steigimu, išlaikymu ir rėmimu²⁷. Kita vertus, aišku, kad lenkai Vilniuje turėjo kone didžiausias intelektines pajėgas. Tačiau 1905–1907 m. tautinio universiteto idėją jie kėlė retai. Tokią situaciją būtų galima paaiškinti keliais veiksniais. Pirmiausia jie galėjo įtarti, kad valdžia neleis steigti tokio universiteto, o rusiškas universitetas vargu ar būtų prasmingas, kai aukštąjį išsilavinimą galima įgyti Habsburgų imperijoje esančiuose lenkiškuose universitetuose (Krokuvoje, Lvove).

Be jokios abejonės, tokiam lenkiškam universitetui bazę turėjo parengti Mokslo bičiulių draugija Vilniuje (*Towarzystwo przyjaciół nauk w Wilnie*, toliau – MBD). Tačiau, kaip ir LMD atveju, per visą laiką nuo draugijos susikūrimo iki Rusijos valdymo pabaigos nei visuotiniuose MBD susirinkimuose, nei valdybos posėdžiuose šis klausimas nebuvo keliamas. Čia galioja tos pačios išlygos, kaip ir LMD atveju.

Lietuvos universitetas

Kaip jau minėta, 1905 m. revoliucijos metu taip pat būta bandymų suvienyti visas ar daugumą Lietuvos tautoms atstovaujančių politinių jėgų. Kultūrinį pagrindą šiai tendencijai turėjo rengti planuotas įkurti „Liuosas universitetas“, kuri mes įvardijome kaip *Lietuvos universitetą*.

1906 m. sausio 31 d. „Novoje vremia“ numeryje buvo rašoma, kad štai jau daugiau kaip mėnuo sklinda gandas, esą Liaudies švietimo ministerijoje rengiamas planas, pagal kurį visose Lenkijos Karalystės vidurinėse mokyklose, išlaikomose iš valstybės lėšų, bus įvesta mokomoji lenkų kalba, o Varšuvos universitetas taps lenkiškas (t.y. su dėstomąja lenkų kalba)²⁸. Taigi gandas turėjo atsirasti 1905 m. pačioje pabaigoje. Tokio plano įgyvendinimas būtų reiškęs esminį Rusijos valdžios politikos pokytį aukštojo mokslo srityje.

²⁷ Ustawa Polskiego Towarzystwa „Oświata“ w Wilnie, Wilno, 1906, *LVIA*, f. 378, 1906 m., BS, b. 158, l. 52a.

²⁸ П. Кулаковский, Вопрос о Варшавском университете, *Новое время*, 1906, № 10734.